

Hellen (Yunan) Kolonizasyon Dönemi Esnasında Hellen-Kolkhis (Gürcistan) İlişkilerinin Başlangıcı ve Süreci Üzerine Değerlendirmeler

Prof. Dr. Muzaffer DEMİR

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Tarih Bölümü
dmuzaffer@mu.edu.tr

Öz

Kolkhis (Gürcistan) ile Hellen ilişkilerinin başlangıcına işaret eden kaynaklar yetersizdir. Bölgeye geldiklerinde Hellenlerin hayat tarzları ve onların yerel nüfusla olan ilişkilerine ışık tutan arkeolojik buluntuların çoğunluğu bize sadece bu yerleşimlerin başlangıçlarıyla bağlantılı öneriler sağlayan seramiklerden oluşmaktadır. Bölgede koloni öncesi ilişkiler MÖ VI. yüzyıl itibarıyla sürekli yerleşimler şekline dönüşmüştür. Günümüze kadar Kolkhis'te dört yerleşim yeri kesin olarak tanımlanabilmiştir: Dioskurias-Eshera, Gyenos, Phasis ve Antik ismi hala bilinmeyen Pitchvnari. Biz bu çalışmamızda özellikle nüfus sayıları, tecrübe ve doğal kaynaklara ulaşma bağlamında bu Hellen kolonileri içindeki yerel unsurların da baskın ve diğer bir ifadeyle kültürel etkileşimin karşılıklı, benzer materyallerin kullanımı sonucunda ortak bir kültürün ortaya çıktığı varsayımı üzerine odaklanmaktayız.

Anahtar kelimeler: Kolkhis, Gürcistan, Hellen (Yunan), koloni.

Abstract

The ancient sources relating the start of Greek relations with Colchis are lacking. Archaeological finds that highlight the manner of life of the Greeks and their relations with native population when they came to the region mostly consist of ceramics which only provides us with suggestions related to the beginnings of these settlements. The pre-colonial relations in the region were transformed into permanent settlements by the 6th century B.C. To date four Greek colonies have been definitely recognized in Colchis: Dioskurias-Eshera, Gyenus, Phasis as well as Pitchvnari whose name in antiquity is unknown. In this paper we focus on the assumption that within these Greek colonies the native elements, especially in terms of population numbers, experience and access to the natural resources, were also dominant and that cultural interaction was mutual, in other words, a common culture resulted from the use of identical materials.

Key words: Colchis, Georgia, Hellen (Greek), colony.

Antik Gürcistan, tarihi boyunca Hellen dünyasına uzak bir noktada olmasına rağmen, erken dönemlerden itibaren Hellen mitolojisi ve dolayısıyla ideolojisinde önemli bir yer edinmiştir. Hellen mitolojisinde bir kahramanlar

çetesi olan Argonotlar (Argonautai=Argo denizcileri) Troia Savaşı'ndan önceki yıllarda Altın Postu bulmak için Kolkhis'e yelken açan Iason'a eşlik etmişlerdir. Önde gelen Argonotlar arasında Dioskuri, Kastor ve Polluks gibi kahramanlar yer almaktaydı. Bu mitolojiye göre o zamanlar Kolkhis'i Aietes isimli bir kral yönetmekteydi. Bazı antik edebi kaynaklar bu kralı Kolkhis'in yerlisi olarak gösterirken, diğerleri onun kökenini Hellas coğrafyası ile bağlantılandırmaktadır. Pausanias (2.3.10) şair Eumelos'a atıfta bulunarak onun Peloponnesos (Mora) Yarımadası'nda Korinthos başkent olmak üzere Ephyrai bölgesini yönettiğini ve daha sonra krallığını Bounos'a bırakarak Kolkhis'e gittiğini, burada büyük Phasis Nehri'nin ağzında yeni bir koloni kurduğunu ve burasını Aea olarak adlandırdığını bildirmektedir. Antik dünyanın bu en popüler ve birkaç versiyonu bulunan serüven mitinin - her ne kadar çok geç bir dönemde MÖ III. yy.'da yazılmış olsa da- içinde barındırdığı etkileşim hikâyeleriyle Ege ve Karadeniz dünyasını kucakladığı söylenebilir.¹ Bu bağlamda Kafkaslarla ilgili olarak zaman içinde Hellas coğrafyasını da fethettiği düşünülen Amazonların neredeyse Argonotlarla çağdaş bir zaman diliminde Kafkaslarda görülmesi de Hellen mitolojisinin önemli bir parçasını oluşturmaktadır.² Bu mitlerde geçen başarı, birbirini kıskanma fetih vurgusu, ilave başarılar ve keşif gibi kavramlar açısından rekabet mitinin yansımaları görülmektedir. Bölge açısından Altın Post'a sahip olmak sadece özel bir refaha değil, aynı zamanda doğüstü bir şeye sahip olmaktır. Argonotlar mitinde soy ve akrabalık bağlarına dayalı unsurlar da ön plana çıkmaktadır.

Bölgeyle ilgili bir diğer mit ise kökensel anlamda dini içerikli Prometheus mitidir. Buna göre Prometheus kurnaz ve zekidir. Başkaldırmamış bir Titan oğlu olarak Zeus'un gözüne girmeyi başarmış ve Zeus da onu Olympos'taki ölümsüzlerin arasına almıştır. Halbuki onun içinde dedelerinin öcünü almak için Zeus'a karşı kin ve nefret yer almaktaydı. Bu sebeple kendi gözyaşıyla yoğurduğu balçıktan ilk insanı yaratmıştır. Hephaistos (Ateş Tanrısı)'un ocağından bir kıvılcım çalmış ve insanlara armağan etmiştir. Bunun sonucunda Tanrı Zeus tarafından Kafkas dağında zincire vurulmuş ve Prometheus Desmotes (zincire vurulmuş Prometheus) adıyla anılmıştır. Kafkas

*Prof.Dr. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. E-mail:dmuzaffer@mu.edu.tr. Bu çalışma 12-14 Kasım 2015 tarihleri arasında Antalya/Kemer'de düzenlenen 19. Akdeniz Arkeoloji Sempozyumu'nda bildiri olarak İngilizce sunulmuştur.

¹ Mitoloji ve yorumu konusunda bkz. Bacon, 1925.

² Rothery, 1910: 62 vd.

dağlarına vurgu MÖ V. yy.'da Aiskhylos'un aynı adla yazılmış tragedyasında yapılmaktadır. Prometheus muhtemelen yerel Kafkas halkları tarafından büyük ölçüde onurlandırılmaktaydı. Öyle ki onların, Prometheus'un ızdıraplarından sorumlu tuttıkları Zeus ve Athena'ya adakta bulunmadıkları söylenmektedir. Iason'un bütün seferlerin en uzağını başarmış olması ve Prometheus'un "dünyanın en son ucundaki Kafkaslara" zincirlenmesi Hellenler açısından Kolkhis'in o dönemde denizden doğuya doğru en uç sınırdaki sahil yeri olarak kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır. Hiç şüphesiz Prometheus miti Hellen ve Romalıların Doğu Karadeniz Bölgesini haritalarına yerleştirmelerine yardımcı olmuştur.³

Bu bağlamda Kolkhis ile ilgili olarak Hellenler arasında yaygınlaşmış olan coğrafya mitlerinin varlığının da burada vurgulanması gerekir. Aşağıda da belirteceğimiz üzere, antik Kolkhis bölgesinin başkenti Phasis yerleşiminin ağzında kurulduğu aynı adla anılan Phasis Nehri etrafında da pek çok mit ortaya çıkmıştır. "Phasis" terimi değişken biçimde antik kaynaklarımızda nehir, kent ve bütün Kolkhis bölgesini belirtmek için kullanılmaktadır. İlk önce Hesiodos'un *Theogonia* dlı eserinde bahsedilmektedir (1.340); Apollonios Rhodios (*Argon.*2.1219 vd.), Vergilius (*Geor.*4.367) ve Aelius Aristides (*Ad Rom.*82) gibi daha sonraki yazarlar burasını "seyehat edilebilir" denizlerin doğudaki en son noktası olarak tanımlamışlar ve nehirle ilgili mitlere de eserlerinde yer vermişlerdir.⁴ Platon (*Phaid.*109 a, 109 b) Herakles Sütunları (Cebelitarık Boğazı) ve Phasis Nehri'ni dünyanın batı ve doğuda iki uç sınırı olarak gösterirken, Herodotos (4.38, 45) ve Aiskhylos (fr. 106, Arrianos, *Euxine'de Seyahat* 9.22'den alıntı) bu nehrin Avrupa ve Asya arasındaki sınırı oluşturduğunu düşünmüştür. Bölge sınırdaki ve uzakta kaldığından Hellenler açısından uzak, egzotik ve bilinmeyenler coğrafyasıdır. Hekataios'un Okyanus'a Phasis boyunca ulaşamayacağı iddiası dikkate alındığında ancak MÖ VI.yy.'ın sonu itibarıyla bölge hakkında bilgilerin Hellen dünyasına giriş yapmaya başladığı anlaşılmaktadır.⁵

Bu sözlü aktarımların veya mitlerin tarihsel gerçekliği üzerine tartışmalar günümüzde de devam etmektedir. Zaman içinde mitoloji ve tarih Homeros, Hesiodos, Hekataios, Herodotos, Pindaros, Euripides, Aristophanes,

³ Beall, 1991: 355-71; Dougherty, 2006.

⁴ Ayrıca bkz. Hdt.1.2; Call.*Aetia*, fr.9; Val.Flac.*Argon.*5.205 vd., 425 vd., 6.295 vd.

⁵ Braund, 1994: 18.

Giritli Epimenides, Korinthoslu Eumelos, Ksenophon ve Appianos gibi yazarların çalışmalarında kesişmekte, bölgenin tabiatı ve konumuyla ilgili geniş kavramlar oluşturulabilmektedir. Ancak mitoloji ve tarihi birbirinden ayırmak çetrefilli ve mevcut deliller ışığında çözümlenemez bir hal almaktadır.

Yukarıda belirttiğimiz üzere Argonotlar miti MÖ II. binyılın ortalarından itibaren Kral Aietes'in önderliğinde Kolkhis'te merkezi ve güçlü bir krallığa işaret etmektedir. Mitolojiden hareket ederek bu krallığın gerçek varlığını ispatlamak zor olsa da, var olduğunu düşünenler de bulunmaktadır.⁶ Çok daha sonra MS II. yy.'da yazan Arrianos'un yaklaşımı, MÖ I. yy.'ın ikinci yarısında yazan Strabon'ununki gibi, Argonotlar seferini Kolkhis'te merkezi öneme sahip tarihi bir olaymış gibi yansıtmaktadır.⁷ MÖ II. binyıldan itibaren bölgenin gelişmiş teknolojisi bu düşüncüyü pekiştirse de,⁸ MÖ I. binyılın başları itibariyle Batı Gürcistan bölgesinde sadece kentleşme öncesi küçük yerleşimlere rastlanmaktadır.⁹ Bütün Kolkhis boyunca arkeolojik kayıtlardaki benzerliklerden de hareket edilerek böyle bir çıkarımda bulunulsa da, bir genelleme yapmak mümkün gözükmemektedir. Dolayısıyla Erken Dönem Kolkhis'te güçlü bir merkezi krallığın varlığının ispatlanması zor gözükmektedir. Assur ve Urartu metinlerinde Kolkhis'te merkezi ve birleşik bir krallıktan çok dış tehdit

⁶ Regan, 2009: 56 vd.

⁷ Arr.*Periplus*.9-11; Strab.1.2.39.

⁸ Tunç ve Demir Çağı'nda MÖ yaklaşık 3400 yılından itibaren Kolkhis boyunca gelişen maddi kültür Hellen kültürüne borçlu olmayan bir aşama göstermiştir. MÖ 2000 yılına kadar Kura ve Arakses nehirlerinin vadilerinde merkezileşen Kura-Arakses veya Erken Transkafkasya kültürünün geliştiği görülmektedir. Yerel liderlere ait gömüt tepelerinden çok ince işlenmiş altın ve gümüş kaplar çıkarılmıştır (Kushnareva, 1997). Daha sonra MÖ 1800-700 yılları arasında Batı Gürcistan'da Kolkhis adında kendine özgü bir kültür gelişirken, Doğu Gürcistan'da MÖ 1500 yılı civarında Trialeti kurgan kültürü zirveye ulaşmıştır. MÖ II. binyılın son yüzyıllarına doğru Güney Kafkasya'da demir işlendiği görülmektedir (Suny, 1994: 4-6). Kolkhis teknolojisi MÖ I. binyılın başı itibariyle ilerleme göstermiştir. Strabon (1.2.39) Kolkhis'te sadece demir değil aynı zamanda altın, gümüş ve bakır gibi metallerin bulunmasının Argonotların seferi için mantıklı bir sebep oluşturmuş olduğunu düşünmüştür. Antik Hellen kaynakları ayrıca Kolkhislilerin komşuları Khalybes halkından bahsetmektedir. Bunların yaşadığı Doğu Karadeniz bölgesini demir üretiminin merkezi ve hatta çeliğin keşfedildiği yer olarak göstermektedir. Hellen yerleşiminde önemli yer tutsa da, Hellenlerin metal bulma arzularının kolonizasyonu başlatmalarında temel sebep olduğunu ortaya koyabilecek yeterli bir veri bulunmamaktadır (Demir, 2008).

⁹ Apakidze, 2005: 175, 187.

karşısında kabileye dayalı birlikteliğe atıfta bulunmaktadır.¹⁰ Klasik Hellen kaynaklarında da büyük merkezi bir krallığın varlığına işaret eden deliller bulunmamaktadır. Tersine Kolkhis'in özellikle geç dönem tarihi siyasi ve bir dereceye kadar da kültürel parçalanmaya işaret etmektedir. Ksenophon (*Anab.*5.6.36) tarafından MÖ IV. yy.'ın başlarında Phasis bölgesini yönettiği söylenen Aietes'in soyundan geldiği iddia edilen kral, Kolkhis'in tamamını değil sadece Güney-Batı Kolkhis'i yönetmiştir. Strabon (11.2.18) Aietes'in yerine yeni bir hanedanlık kurulduğunu düşünse de, Kolkhis'in siyasi bölgelere parçalandığına vurgu yapmaktan kendisini alamamaktadır.

Bu mitlerin, ne kadar tarihi gerçeklik içerdiği bir kenara bırakılacak olursa, Hellen kolonizasyon sürecinde Kolkhis bölgesinin Hellen ve Hellen olmayan halklarının kaynaşmasında önemli bir yer edinmiş olduğu burada vurgulanmalıdır. Argonotlar mitinin MÖ VI. yy.'da Hellen kolonizasyonunun Kolkhis'te oluşmasında etkisi olma ihtimali bulunmaktadır. Kolkhis hakkındaki bu bilgilerin Hellenler buraya ulaşmadan önce halk arasında dolaşıyor olması Hellenlerin bölgeye gitmesinde etkili olabilirdi. Tabii burada önemli olan Argonotlar mitinin koloniciler gelmeden önce Hellen dünyasında var olup olmadığıdır. Bu mitin koloniciler bölgeye yerleştikten sonra ortaya çıkma ihtimali yüksektir ve söz konusu zorlu coğrafyada Hellenlerin bölge halklarıyla kaynaşmasında önemli bir araç olduğu söylenebilir. Koloniciler açısından bakıldığında bu gibi mitler bölgeye neden yerleşildiğini mantıklı kılacak kökensel unsurlar içermekteydi. Zaman içinde Kolkhis yerleşimleri Hellen miraslarının yanında Aietes ve krallığı gibi Hellen olmayan miraslarından da gurur duyabilmekteydiler. Bu süreçte hem yerel topluluklar hem de yereller ve Hellen kökenli yabancılar arasında işbirliği için ideolojik bir çatı sağlayan Aietes gibi mitolojik atalar paylaşılmaktaydı. Böylelikle Hellenler ve Kolkhislilerin tarihin başlangıcından itibaren birbirlerine bağlılık duyguları pekiştirilmekteydi. Özellikle Hellen koloniciler güçlü yerel halklar arasında barınabilmek için bu mitleri kullanmışlardır. Sonraki tarihlerde sivil kurumların kendi aidiyetlerinin oluşması ve yazılı geleneğin artmasıyla birlikte kolonilerdeki tarihçiler kendi antik tarihlerini yazma, daha doğrusu hayali bir şekilde uydurma gereği duymuşlardır. Mitoloji bazlı kendi kuruluş tarihlerini ve olaylar silsilesini yaratmışlardır. Oysaki, özellikle arkeolojik veriler dikkate

¹⁰ MÖ XII. yy.'dan itibaren Assur ve Urartu metinlerinde Daiaeni, Diauehi, Diaokhi, Kolkha, Kulkha, Kolkheti isimleri altında bkz. Köroğlu, 2001: 717-41. Ancak metinlerde geçen bölge ve yerleşim isimlerinin lokalizasyonu ile ilgili tartışmalar hala devam etmektedir.

alındığında, bölgedeki kolonilerin kuruluş tarihleriyle ilgili tartışmalar günümüzde hala devam etmektedir.

Eski Hellen kolonizasyonu ile ilgili kaynakların sayıları genelde az, parçalı ve aktardıkları olaylardan çok sonra yazılmışlardır. Platon'un da bir havuz etrafında kurbağalar misalini vererek belirttiği üzere, kolonizasyonun özellikle sahillerde yoğunlaşma gösterdiği açıkça ortadadır (Plat.*Phaid.*109 b). Bu havuzun içine Karadeniz dünyası da girmektedir. Eski Hellen kolonizasyonu Kafkasya'da özellikle Kolkhis üzerinde yoğunlaşmıştır ve buradaki koloniler hakkındaki antik edebi kaynaklar da sınırlıdır. Kaynakların sessiz kaldığı noktalarda ancak yorum yapma imkanı doğmaktadır. En erken kaynak olarak kabul edilebilecek Herodotos (2.104-105), Kolkhislilerin Mısır kökenli olduğuna dair iddiaları aktarırken Doğu Karadeniz kıyılarındaki Hellen kolonizasyonu hakkında birşey söylememektedir. Ancak kendisi sadece konu aralarında kolonilerden söz ettiğinden sessiz kalması bu kolonilerin kesin olarak var olmadığı anlamına gelmez.

Yukarıda atıfta bulunduğumuz daha çok mitolojik içerikli antik kaynaklar MÖ VIII. yy. ve hatta MÖ XIII. yy.'in ikinci yarısında gerçekleştiği düşünülen Troia Savaşı öncesi dönemlerde Kolkhis'ten bahsetseler de, bölgedeki Hellen varlığına dair arkeolojik buluntular daha geç tarihlidir. Hellenlerin Kolkhis ile ön-koloni ilişkileri ve karşılıklı alışverişleri MÖ VII. yy. sonlarından itibaren gerçekleşmiştir. Karadeniz'in doğu kıyısından en erken çok az sayıda çanak çömlek parçaları genellikle MÖ VII. yy.'in sonu ve MÖ VI. yy.'in ilk çeyreğine tarihlendirilmektedir.¹¹ Önemli miktardaki Hellen çanak çömleği sadece MÖ VI. yy.'in ortalarından itibaren bulunmaktadır. Diğer taraftan Klasik Arkeoloji'nin önemli bir kısmı çanak çömlek buluntuları üzerinden değerlendirilmektedir. Ancak Hellen çanak çömleğinin yer değiştirmesinden Hellenlerin hareketleri hakkında kesin çıkarımlarda bulunmak zordur. Buralarda Hellen tüccarların varlığından söz edilebilir, ancak bir Hellen yerleşiminin kurulduğu kesin olarak teyit edilemez.¹² En erken çanak çömlek parçalarının MÖ VII. yy.'in sonlarına tarihlendirilmiş olması da, Hellenlerin daha önceden bölgeye gelme ihtimalini ortadan kaldırmaz, ancak aksini de ispatlamaz. En azından kısıtlı ve dağınık antik edebi kaynaklar ve arkeolojik

¹¹ Tssetskhladze, 1999: 101.

¹² Lordkipanidze, 2000: 59.

buluntular dikkate alındığında MÖ VI. yy.'ın ilk yarısından itibaren kesin olarak karşılıklı ilişkilerin başladığı çıkarımında bulunabiliriz.

Kolkhis'te Hellen yerleşimi MÖ VI. yy. boyunca kıyı şeridi üzerinde gerçekleşen bir diğer büyük değişimle aynı anda gerçekleşmiştir. Yaklaşık olarak bu yüzyılın ortalarından itibaren bin yıldan daha fazla bir süre bütün Kolkhis sahili boyunca var olan küçük yerleşimler aniden ortadan kaybolmuştur. Özellikle bazı tekstil ve kilden kaplar kullanan yerli kültürler yangınla yok olmuştur. Hellen kolonilerinin ortaya çıkmasıyla bu eski yerli yerleşimlerin yok olması arasındaki bağlantının içeriği belli değildir. Buna rağmen bir bağlantı olduğu da açıkça ortadadır.¹³ Bu durum dışarıdan bir İskit istilası sonucunda gerçekleşmiş ve bu istila bölgedeki yerli kültürleri zayıflatmış olabilir. Bu otorite boşluğundan Hellenler bir şekilde faydalanarak (hatta yerli halkların arzuları doğrultusunda) kendi yerleşimlerini kurmuş olabilirler. Hellen yerleşimlerinin gelmesi sonucunda büyük bir tahribat doğmamıştır, hatta tepe yerleşimlerinde kentleşmenin hızlandığı ve Arkaik, Klasik ve Hellenistik dönemler boyunca devamlılık gösterdiği görülmektedir.¹⁴

Antik edebi kaynaklar Kolkhis'te Phasis, Gyenos ve Dioskurias adlarında sadece üç Hellen kolonisinden bahsetmektedir.¹⁵ Bunların yanına antik adları bilinmeyen Pitchvnari ve Tsikhisdziri'deki yerleşimler de eklenebilir. Karadeniz'in diğer bölgelerindeki Ionia kolonileri MÖ VII. yy.'ın ikinci yarısında kurulmuş iken, Doğu Karadeniz'dekilerin MÖ VI. yy.'ın ortalarında kurulduğu görülmektedir.¹⁶ Buraların Arkaik ve Klasik dönemlerde *polis* seviyesinde güçlü yerleşimler olup olmadıkları hala tartışma konusudur.¹⁷ Bu yerleşimler hakkında en erken antik edebi kaynaklar MÖ IV. yy.'a tarihlendirilmektedir. Dolayısıyla Arkaik Dönem Hellen kolonizasyonu ile ilgili çağdaş kaynaklar bulunmamaktadır. Aşağıda açıklayacağımız üzere, ilgili yerleşim yerlerinde yeterince kazı çalışması yapılmamış olsa da, günyüzüne

¹³ Braund, 1994: 93-4.

¹⁴ Braund, 1994: 94.

¹⁵ Doğu Karadeniz kolonileri hakkında bkz. Tsetskhladze, 1994: 78-95; Grammenos-Petropoulos, 2001: 1215-1331.

¹⁶ Tsetskhladze, 1998: 35-6; 2007, 53.

¹⁷ Arkaik ve Klasik dönem Kolkhis bölgesinde *poleisin*, yani gerçek anlamda kentlerin varlığı veya yokluğu üzerine tartışmalar devam etmektedir. (Tsetskhladze, 1998: 35) *polis* seviyesindeki yerleşimlerin varlığını savunmaktadır.

çıkarılan arkeolojik buluntular Arkaik Dönem Kolkhis yerleşimleri hakkında daha fazla bilgi edinmemizi sağlamaktadır.

Bu yerleşimler içinde öncelikle Antik Çağ'da bölgenin en önemlisi Phasis'ten bahsetmek gerekmektedir. Phasis'in Miletoslular tarafından kurulduğu edebi kaynaklarda açıkça aktarılmaktadır (Heracl. Lemb. 46; Mela, 1.108; Steph. Byz.*Ethnica*. 661.1).¹⁸ Kurucusu (*oikistes*) Miletos'ta popüler bir isim olan Themistagoras'tır. MÖ IV. yy.'da derlenen Pseudo Skylaks'ın Periplous'unda (81) Phasis isimli bir nehirden ve aynı isimli "Hellen" yerleşiminden bahsedilmektedir.¹⁹ Yerleşimin etniği Phasianos'tur (Heracl. Lemb. 46). Phasis'in bir göl ve deniz tarafından çevrelenen ve yine aynı isimle nehir bağlantılı üçgen bir ada üzerinde kurulduğu anlaşılmaktadır. Yerleşimin kendi anayasasına sahip olduğu görülmektedir. MÖ IV. yy.'da yazan Aristoteles misafirperverlik ve karşıtı durumlar hakkında ilginç hikâyeler derlerken şöyle bildirmektedir (Arist.fr.14, Phasislilerin Anayasası; ayrıca bkz. Heracl. Lemb. 46):

"İlk olarak Heniokhi Phasis'te yerleşmişti. Onlar insan eti yemekte ve derilerini yüzmekteydi. Daha sonra Miletoslular yerleşti; ve onlar misafirperverdi, böylelikle gemi kazası geçirenlere erzaklar sağlamakta, onlara üç *minas* vermekte ve yollarına göndermekteydiler".

Miletoslular, kendileri de Kariyalılarla karma bir halk olduklarından dışarıda kuracakları koloniler etrafındaki yerli halkla nasıl kaynaşılacağı konusunda belli bir tecrübeye sahip olmalıydılar. Bu metinden Phasis'in yerli meskûnlarını Miletoslular tarafından uygarlaştırıldığı iddia edilen Heniokhi halkının oluşturduğu anlaşılmaktadır. Heniokhi'nin Kolkhis'te tam olarak nerelerde yaşadığı hakkında farklı görüşler olsa da, kolonicilerle bir şekilde ilişkiye girdikleri görülmektedir. Arkaik dönem başlarından MÖ 400 yılı başlarına kadar Phasis ve etrafında gelişen sosyo-politik gelişmeler hakkında bilgi veren diğer antik kaynaklar da sınırlı olup yetersiz kalmaktadır.²⁰

¹⁸ Phasis'in kuruluşu için MÖ VII. yy.'ın sonlarından MÖ IV. yy.'ın başlarına kadar farklı tarihler önerilmiştir (Lordkipanidze, 2000: 61 ve dipnot 325). Lordkipanidze (2000, 61) kuruluş için MÖ 600-570 tarihleri arasını önermektedir.

¹⁹ Ayrıca bkz. Hdt.4.86.2; SEG 44 1298.

²⁰ Strabon (11.2.17) Phasis yerleşim yerinin dışında yaşayan Phasianoi adlı bataklık halkından bahsetmektedir. Phasis için ayrıca bkz. Ksen.*Anab.*5.6.36-37.

Bilgi eksikliğini ortadan kaldırmak için arkeolojiden faydalanmak zorunlu hale gelmektedir. Son yüzyılın hemen sonunda Azov Denizi'nin doğusunda Kuban Nehri yakınında MÖ I. yy. tümülüsünde gümüşten bir *philai* bulunmuştur. Dekorasyonunda hem Hellen hem de yerel özellikler bulunduğundan Phasis'te bir Hellen zanaatkârı veya bir Hellen zanaatkarının talimatlarıyla çalışan bir Kolkhisli tarafından üretilmiş olması ihtimali yüksektir.²¹Üzerinde “Phasis'teki (tanrı) Hegemon Apollon'a aitim” yazan bu *philainin* keşfedilmesiyle birlikte Karadeniz'in doğusuna Hellenlerin gelişi meselesi daha fazla aydınlatılmaya başlanmıştır. Üzerinde geçen yazıttaki harflerinin biçimi MÖ 420-400 civarında kesin bir üretim tarihi vermektedir. Bu kabın Phasis'ten uzakta bulunması kafalarda soru işaretleri doğursa da, MÖ 400 yılı civarında Phasis'te bir Hellen kültürünün varlığına işaret etmektedir. Bu aslında bir kuruluş kültürüdür. “Hegemon” terimi düzenli olarak kolonilerin kurucularına uygulanmaktadır. Apollon Hegemon kültürünün Phasis'in kuruluşuyla bağlantılı olduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Apollon her zaman yerleşimlerin kuruluşundan zevk almakta ve kuruluşlarını selamlamaktadır. Kuban kabı, Miletoslular tarafından resmi bir kuruluş hareketi gerçekleştiğini ve Hellen yerleşiminin MÖ V. yy.'ın sonu itibariyle Phasis'te ilerlemiş bir aşamaya ulaştığını göstermektedir.²²

Phasis'in mevkii iç karadan malların deniz kenarındaki *emporiona* taşınması açısından avantajlıdır. Bu bağlamda ticari amaçlı olarak kurulmuş olabilir.²³ Bataklik bir alan olduğundan tarım arka planda kalmıştır. Phasis için *emporionun* temel avantajı kontrol, güvenlik ve vergilendirmeyi kolaylaştırması açısından burasının yabancılarla etkileşim ve alışveriş merkezi olmasıydı. İthal çanak çömlek buluntuları, her ne kadar Kolkhis'in doğusunda çok az bulunsa da, Phasis'in ötesinde iç nehirler boyunca potansiyel bir ticaretin varlığına işaret etmektedir. Phasis'te yapılacak yeni arkeolojik kazı çalışmalarının da konunun aydınlatılmasında faydalı olacağı şüphesizdir. Arrianos'a göre (*Periplus.9*), ahşaptan kulelerle desteklenmiş toprak bir rampadan oluşan Phasis'in eski surlarının yerini Roma Dönemi'nde yanmış tuğladan surlar almıştı.²⁴ Eski

²¹ Treister, 1996: 213; SEG L.

²² Braund, 1994: 97-8.

²³ Hippocrates (*Aer.15*) Phasis'i bir *emporion* olarak adlandırmaktadır.

²⁴ Kazılar sonucunda ahşaptan savunma sistemlerinin sadece MÖ VII. ve VI. yüzyıllarda değil çok daha sonraları da pek çok Kolkhis yerleşiminin karakteristik özelliği olduğunu ortaya koymuştur (Tsetskhladze, 1999: 101). Edebi ve epigrafik

yerleşim yerinin şimdi tespit edilebildiği görülmektedir, ancak kazılar Arkaik ve Klasik seviyelere kadar inmemiştir. Bu seviyeler su tabakasının oldukça altında bulunmaktadır. Son zamanlarda Palaestomi Gölü derinliklerinde MÖ IV. yy.'a ait Attika siyah figürlü çanak çömlek parçacıkları bulunması ümitleri artırmaktadır.²⁵

Phasis'ten yaklaşık 20 kilometre içeride Rioni Nehri'nin sol tarafında Sakorkio köyünde Simagre höyüğü bulunmaktadır. Modern yerleşim sebebiyle sadece bir sektörü kazılabılmıştır. Yaklaşık olarak MÖ 550 yılından MÖ 450 yılına kadar üç kültür katmanı tarihlendirilmektedir. Kazılan bölgeden elde edilen altından üçgen küpe süsü, yerel ve ithal çanak çömlek (Levitsky sınıfı amfora ve Korinthos alabastron parçaları, Vani Fikellura sitili çanak çömlek) buluntuları MÖ VI. yy.'ın ilk yarısında veya MÖ 550 yılı civarında bu yerleşimin kurulduğuna, MÖ 500 yılı civarında canlandığına ve MÖ 450 yılı civarında nispeten çöküşe geçerek son bulduğuna işaret etmektedir. Çok az sayıda çanak çömlek parçası MÖ VI. yy.'ın ilk yarısına aittir, çoğunluğu bu yüzyılın ortasına veya ikinci yarısına tarihlendirilmektedir.²⁶ Simagre'deki yerleşimin zaman içinde Rioni Nehri'nin sağ ve sol kanatlarında Chaladidi'ye kadar uzandığı görülmektedir. Burada bulunan önemli miktardaki ithal çanak-çömlek ve hatta daha fazla yerel çanak çömlek parçaları Chaladidi'de Rioni Nehri'nin her iki yakasındaki yerleşimin MÖ V. yy.'ın ilk yarısında başladığını göstermektedir. Simagre ve Chaladidi'de bulunan amforalar ve pişmiş topraktan zanaat ürünleri buraya ancak Phasis'ten gelmiş olabilirdi (Braund 1994, 100-1).

Phasis üzerinden nehir boyunca Kolchis'in derinlerine kadar uzanan bölgelerde Hellen kültürünün etkileri bir dereceye kadar arkeolojik buluntularla kendisini göstermektedir. Hellen kültürün etkisi yüzeysel de değildi. Daha içeride Kolchis'in doğu sınırlarında Ttkhvissi'de izole edilmiş bir MÖ V. yy. mezarında Metos isimli bir yerlinin isminin Grekçe yazıldığı Attika siyah figürlü bir kabin yanında gümüşten diğer kab buluntularına ve bir *diademe* rastlanmıştır. MÖ V. yy. sonu itibarıyla oldukça iç bölgede yaşayan Metos isimli Kolchisli bir elitin, sadece Hellen ürünleri değil aynı zamanda Hellen alfabesini de kullanmış olduğu anlaşılmaktadır. Hatta kendi ismi bir Hellen ismi

kaynaklar Phasis tanrıçası Rhea veya Artemis'e ait tapınakların kentteki varlığına işaret etmektedir (Arr. *Periplus*.9; Zos. *Hist.Nov*.1.28).

²⁵ Braund, 1994: 102.

²⁶ Tsetskhladze, 1999: 83. Ayrıca bkz. Kacharava, 1995: 64-65, 68; Lordkipanidze, 2000: 60.

biçimini almıştı. Ancak mezarı ve *diademi* Kolkhis elitlerininine benzemekteydi. Metos ne tam anlamıyla bir Hellen ne de bir Kolkhisli idi (Braund 1994, 101-2).

Phasis sahilinden kuzeye doğru Hellen kuruluşu olarak kayda geçmiş olan iki yerleşim daha bulunmaktadır. Bunlardan ilki Gyenos'tur. Mela (1.110) kentin kuruluş mitinden bahsetmektedir. Pseudo-Skylaks (81) burasını aynı ismi taşıyan nehre yakın bir Hellen *polis* olarak sıralamaktadır. Yerleşim yeri mantıken Ochamchira modern kentinin yakınında bir bölgede olsa da, tam yeri lokalize edilememiştir, çünkü antik yerleşimden pek fazla bir kalıntı günümüze kadar ulaşmamıştır. Kuruluşunda özellikle tüccarların rol oynadığı açıkça ortadadır ve mevki olarak tarımsal bir potansiyele de sahiptir. Gyenos'ta arkeolojik çalışmaların biraz daha ilerlediği görülmektedir.

Yerleşim üç höyük (A, B ve C) ve Dzhikimur Nehri'nin denize katıldığı sol kıyısı boyunca yer alan ova boyunca uzanmaktadır. Geniş olduğu düşünülen yerleşim yerinin, sadece C tepesinin bir kenarı kısmen kazılmıştır; diğer iki tepe modern inşaatlar sebebiyle tamamen yıkıma uğramıştır. Tunç Çağı'ndan itibaren yerleşildiği anlaşılan bölgede, I. binyılın ilk yarısından itibaren "tekstil ve pişmiş toprak yerleşimi"nin olduğu görülmektedir. Çanak çömlek buluntuları ve dışarıdan geldiği düşünülen kabuklu deniz ürünlerinin varlığı, MÖ VI. yy.'ın ortalarında Hellenlerin varlığına işaret edebilir. C tepesinde ortaya çıkarılan evler daha çok Kolkhis kütük evlerine benzese de, bölgeye gelen Hellenlerin de yerleşimlerinin erken yıllarında yerel şartlara kendilerini uydurabildikleri göz ardı edilmemelidir. MÖ 400 yılı civarında yerleşim yerinde önemli bir değişim yaşanmıştır. C tepesindeki yerleşim sona ermiş ve İskit geleneğinde at kafalarından oluşan mezarlar bunların yerini almaya başlamıştır. Edebi kaynaklar Hellen yerleşimine işaret etse de, arkeoloji Hellenlerin varlığını tam olarak ortaya koymada yetersiz kalmaktadır. Gyenos'un muhtemelen Hellen-yerel karışımı bir *polis* olduğu söylenebilir,²⁷ çünkü arkeolojik buluntular hem Hellen hem de yerel Kolkhis özellikleri sergilemektedir. Bu bağlamda bu yerleşimde en azından MÖ VI. yy.'ın ortalarından itibaren kültürel bir geçişim yaşandığı görülmektedir.

²⁷ Tsatskhladze, 1999: 103. Gyenos kolonisi için ayrıca bkz. Grammenos-Petropoulos, 2001: 1267-96.

Dioskouris (Skyl.81) veya Dioskourias (Strab.1.3.2; Steph. Byz.*Ethnica*. 233.15) kıyıda ve daha da kuzeyde yer almaktadır. Pseudo-Skylaks (81) yerleşimi bir Hellen *polis*i olarak adlandırmaktadır. Dioskourias yakınında Eshera'da bulunmuş parçalı tunçtan bir yazıt üzerinde de yerleşimden arka arkaya *polis* olarak bahsedilmektedir.²⁸ Arrianos (*Periplus*.10.4)'a göre, bu *polis* Miletos tarafından kurulmuştur. Diğer antik yazarlar da bu yerleşimle ilgili kahramanlık çağına atıfta bulunan ve şiirsel içerikli kuruluş mitleri aktarmaktadır.²⁹ Bu mitlere göre, Argonotlardan Kastor, Polluks ve Dioskourias burasının olağanüstü kurucularıdır. Kuzey-Doğu Kolkhis'in yerel nüfusunun korsanlıkla uğraştığı ve Dioskourias'ta dahil sahil yerleşimlerine saldırdığından bahsedilmektedir.³⁰

Bu yerleşimle ilgili olarak şimdiye kadar büyük ölçekli bir kazı çalışması yapılmamıştır. Tam yeri hala tartışma konusudur. Bunun temel sebebi modern Sukhumi kentinin bu dar kıyı şeridinin neredeyse tamamı üzerinde uzanmasıdır. Genellikle antik yerleşimin büyük bir kısmının denizin altında yattığı düşünülmektedir. Aktif sualtı araştırmalarına rağmen bir batık yerleşime rastlanmamıştır. Hellenler gelmeden önce de özellikle MÖ II. binyılın ortalarından itibaren bölgede yoğun bir şekilde yerleşildiği ve yerleşim yeri oluşumunun şekillendiği görülmektedir. MÖ VI. yy.'da bölgenin nüfusu muhtemelen doğudan göçle daha da artmıştır, çünkü önceden görülmeyen mezar tiplerine rastlanmaktadır. Dioskourias *khora*sı yakınında Kuzey-Batı ve Doğu Kolkhis'teki Arkaik mezarlar düzenli olarak demir silahlar içermektedir. Yukarıda belirttiğimiz üzere bu durum Hellenlerle Kolkhis dağlarında yaşayan kabileler arasındaki savaflara işaret edebilir.³¹ Ancak bu mezar tiplerine nüfusun böyle yoğun olduğu bir yerde rastlanması, Hellenlerin askeri güç kullanarak bölgeyi ele geçirmiş olamayacaklarını ima etmektedir. Sukhumi bölgesinden en erken tarihlendirilebilir çanak çömlek parçaları iki Khios amforasının tabanıdır. Bunlar en erken MÖ geç VI. yy.'a tarihlendirilmektedir. Hellen çanak çömleği MÖ V. yy.'ın ortalarından itibaren özellikle Attika siyah figürlü ve amforası biçiminde düzenli olarak görülmektedir. MÖ V. yy.'a ait meşhur Sukhumi *steles*i ve bir terakotadan Demeter heykelciği de keşfedilmiştir. Sukhumi yakınlarında körfezden kıyı boyunca kuzeye doğru

²⁸ Hansen-Nielsen, 2004: 953, no.709.

²⁹ App.*Mithr*.101; Luc.*Nav*.9; Paus.3.19.7, 24.7.

³⁰ Diod.20.25; Strab.11.2.12, 16, 19; 11.3.6; Plin.*nat*.6.15-16. Dioskourias kolonisi için ayrıca bkz. Grammenos-Petropoulos, 2001: 1215-6.

³¹ Tsetskhladze, 1999: 62.

Eshera'da ithal Doğu Hellen çanak çömleği ve Attika siyah figür çanak çömleği keşfedilmesi,³² Dioskurias yerleşiminin aslında Eshera'daki erken Hellen yerleşim merkezinden genişleyerek ortaya çıktığı düşüncesini doğurmaktadır. Dioskurias'ın yaklaşık 10 kilometre kuzeyinde Eshera'daki yerleşimin sadece 800 metre doğusunda muhtemelen Heniokhialı bir yerel elit mezarı ortaya çıkarılmış olup, mezarın yerleşime yakın olması ve MÖ 525 yılında üretilmiş Attika siyah figür çan amforası gibi Hellen çanak çömleği içermesi Hellen yerleşimcileriyle en azından bazı yerel elitler arasında iyi ilişkiler olduğuna işaret etmektedir.³³ Diğer kalıntılardan bu mezarın bir İskitliye ait olma ihtimali yüksektir. Sonuçta bölgede MÖ VI. yy. sonu itibarıyla Hellen, yerel ve İskit nüfusunun karışmış olduğu kabul edilebilir.

Her ne kadar Phasis'in güneyi ile ilgili olarak antik edebi metinler çok daha az bilgi sunsa da, bu kıyı boyunca MÖ V. yy.'da Hellenlerin varlığına dair önemli arkeolojik buluntulara sahibiz. Buradaki yerleşimler daha az avantajlı bir coğrafi konuma sahip olduklarından kaynaklarda bahsedilmemeleri olasılığı yüksektir. Phasis'in güneyindeki ilk önemli yerleşim yeri modern Pitchvni'dir. Yerleşimin antik ismi bilinmemektedir. Burada sistematik olarak kazılan tek yer Namtcheduri olarak bilinen tepectir ve mezar gelenekleriyle ilgili buluntular öne çıkmaktadır. *Nekropolis*indeki gömüler MÖ V. yy. geç dönemine tarihlendirilmekte olup, genellikle mezar eşyaları içermektedir.³⁴ Hellen-yerel Kolkhis mezarları birbirine karışmıştır. İthal çanak çömlek ve sikkeler sayesinde tarihlendirme kesin olarak yapılabilmektedir. Yerel nüfusun Hellenleşmesi o kadar güçlüdür ki, Hellenlerin veya Kolkhislilerin nerede gömüldüklerini tespit etmek neredeyse imkansız gözükmektedir.³⁵ Buna rağmen gömülerin yönü, çukurların büyüklüğü, sermoni yerleri, inhüstasyon veya kremasyon teknikleri ve içeriklerinden mezarların Hellen veya yerli Kolkhis mezarı olup olmadığı anlaşılmaktadır. Hem Hellen hem de yerel Kolkhis gömülerinde düzenli buluntular arasında Hellen kültür etkisi sonucu merhumun ağzına yerleştirilmiş sikkeler yer almaktadır.³⁶ Hemen hemen hepsi ön yüzünde

³² Eshera'da Erken Dönem (MÖ VI. yy.'ın ilk yarısı) çanak çömleği keşfedilmiştir (Tsetskhladze, 1999: 83).

³³ Asheri, 1998: 283.

³⁴ Shortland-Schroeder, 2009: 947-65.

³⁵ Klasik Dönem'de mezarların ayrı olduğu, mezarların karışımı ve daha etkili bir Hellenleşmenin Hellenistik Dönem'de başladığı düşünülmektedir (Tsetskhladze, 1999: 61).

³⁶ Tsetskhladze, 1999: 46, 49, 61, 76.

insan ve arkasında öküz başı bulunan *triobolos*lardır. Bu mezarlar kültürel bir karışım seviyesini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla MÖ V. yy.'ın ortası itibariyle bölgede Hellen ve Kolkhislilerin birbirine karıştıkları görülmektedir. Böylesine bir kültürel geçişimin bir gecede gerçekleştiği söylenemez. Keza Pithvnari'de bulunan mezarlar ve ithal Hellen çanak çömlek parçaları (Khios, Samos ve Lesbos amforaları), MÖ VI. yy.'ın ortalarından itibaren insanların bir kent biçimindeki geniş yerleşimde üç yüzyıl boyunca yanyana barış içinde yaşadıklarına, kültürlerini yavaş yavaş birlikte geliştirdiklerine işaret etmektedir. Bu mezarlarda çok az sayıda silah bulunmuş olması görüşümüzü desteklemektedir.³⁷

Sonuç

Kolkhis'te Hellen kolonizasyonunun başlangıcı ve bölgeye geldiklerinde Hellenlerin yaşam tarzı ve yerel halkla ilişkilerini aydınlatmada faydalı olabilecek antik kaynaklar yetersizdir. Kolonilerin kurulmasıyla ilgili maddi kayıtların büyük çoğunluğunu oluşturan çanak-çömlek buluntuları ise sadece Hellen yerleşimlerinin başlangıçları hakkında öneriler sunmamızı sağlamaktan ileri gitmemektedir. Mesken biçimleri bile kesin yargılamada bulunma konusunda yetersiz kalmaktadır. MÖ VI. yy., koloni-öncesi ilişkilerin yerleşimlere dönüştüğü ve bu yerleşimlerde Hellen ve Kolkhisli kültürlerin Pitchvnari örneğinde olduğu gibi etkileşim ve birleşim içinde oldukları dönemdir. Kolkhis'te bilinen bütün koloniler taşımacılığın en yaygın olduğu deniz kıyısında yer almaktadır. Aynı zamanda büyük nehirlerin denize boşaldıkları yer yakınlarında kurulmuşlardır. Nehir kara içlerine ulaşımı ve taze su ihtiyacını karşılamıştır. Kolkhis'te şu ana kadar Hellen kolonisi olarak tanımlanabilecek sadece dört yerleşim yeri tanımlanmıştır: Dioskurias-Eshera, Gyenos, Phasis ve antik ismi bilinmeyen Pitchvnari.³⁸ Bu Hellen kolonilerinde önemli ölçüde yerli unsur bulunmaktaydı. Aslında kolonizasyon tek hamlede gerçekleşen basit bir kuruluş hareketi değil, öncesi ve sonrasına yansımaları olan bir süreçtir. Bu süreç Yunanlı ve Yunanlı olmayanlar arasında geniş bir etkileşim içermektedir. Bölgedeki bu koloniler denizden gelen Hellenlerle yerel nüfus arasındaki ticaretin aracısı olmuş ve ilişkilerin devamlılığını sağlamıştır. Ancak kuruluşlarındaki etkenler her ne olursa olsun bir koloni mevkisi ve

³⁷ Tsetskhladze, 1999: 62, 101.

³⁸ Arkeolojik çalışmalar ilerledikçe buralara Tsikhisdziri ve Batumis Tsikhe Kalesi'ndeki koloniler de dahil edilebilir. Tsikhisdziri ve Batumis Tsikhe'deki arkeolojik buluntular ve değerlendirmesi için bkz. Tsetskhladze, 1999: 74 vd.; Braund, 1994: 117.

çevresinden mümkün olduğunca yararlanma yoluna gidebilirdi. Her ne kadar Kolkhis'in kuzeyinde Dioskurias civarında Hellenlerle dağlı yerliler arasında savaşların olma ihtimali olsa da, özellikle Pitchvnari bölgedeki kültürel geçişim için detaylı delil sunmaktadır. Dolayısıyla Kolkhis kültürünün tam bir Hellenleşme içinde olduğunu düşünmek yanlış olur. Diğer yerlerde bulunan arkeolojik buluntular da, ortak kullanılan materyaller etrafında ortak bir kültürün oluştuğunu göstermektedir. Aristoteles örneğinde olduğu gibi antik edebi yazım geleneği Hellenlerin yerel nüfusa medeniyet götürdüğü iddiasında bulunsa da, Kolkhis'te özellikle arkeolojik buluntular kolonizasyon aşamasında Hellenler ve yerel halklar arasında mal-değiş tokuşu açısından yakın ilişkilerin olduğunu, genellikle düşünülenin aksine Kolkhis'te pasif ve beceriksiz bir yerel nüfusun söz konusu olmadığını göstermektedir. Zaten Hellen kolonicilerin bu kadar uzak bir bölgede yerel halkın desteği olmadan tutunmaları imkansızdır. Barış içinde yaşamak yiyecek ve ev yapım malzemelerinin yerel nüfustan sağlanması açısından özellikle koloni sürecinin erken aşamalarında kolonicilerin varlığı zaruri olmalıydı. Diğer taraftan yerel elitler güzide Hellen malları ve zanaat ürünlerine ilgi göstermekteydi. Aynı zamanda yerel elitler yeri geldiğinde ekonomik, sosyal ve askeri anlamda kolonicilerin tecrübelerinden de faydalanma imkanı bulabilmekteydi. Karşılıklı evlilik ilişkileri sonucunda da işbirliğinin sürdürülebilmesi dikkatlerden kaçmamalıdır. Miletoslular, kendi kolonilerini kurarken Kariyalı kadınlarla evlenmeleri örneğinde olduğu gibi, bu konuda önemli tecrübeye sahiptiler.

Kaynakça

Antik Kaynakça ve Kısaltmalar

Aiskh.fr. (= Aiskhylos, *Fragments*) *Agamemnon, Libation-Bearers, Eumenides, Fragments II*. With an English translation by H. W. Smyth, London: William Heinemann, New York: G. P. Putnam's Sons 1926.

Ael.Arist.Ad Rom. (= P.Aelius Aristides, *Ad Romanum*) *The Complete Works*. With an English translation by C. A. Behr. Leiden vol. I 1981, II 1986.

App.Mithr. (= Appianus, *Rhomaika*) *Mithr. (= Mithridateios) Appian's Roman History I-IV*. With an English translation by H. White. Cambridge, Mass.-London 1912-1913 (The Loeb Classical Library).

- Apoll. Rhod. *argon.* (=Apollonios Rhodios, *Argonautica*) *Apollonios Rhodios, The Argonautica.* With an English translation by R. C. Seaton. Reprint. Cambridge, Mass.-London 1967 (The Loeb Classical Library).
- Arist. *fr.* (=Aristoteles, *Fragmenta*) *Aristotelis opera, III: Librorum deperditorum fragmenta,* With an edition by O. Gigon, Berlin 1987.
- Arr. *Periplus* (= Arrianus, *Periplus Ponti Euxini*) *Arriani Periplus Ponti Euxini Arrianus'un Karadeniz Seyahati,* Çev. ve Yor.: M. Arslan. İstanbul 2005.
- Call.*Aetia* (=Callimachus, *Aetia*) *Callimachus, Aetia, Iambi, Lyric Poems, Hecale, Minor Epic and Elegiac Poems, Fragments of Epigrams, Fragments of Uncertain Location.* With an English translation by C. A. Trypanis. London: Heinemann, 1958 (The Loeb Classical Library.)
- Diod. (=Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historike*) *Diodorus of Sicily.* With an English translation by R. M. Geer. London, New York 1947 (The Loeb Classical Library).
- Hdt. (=Herodotos, *Historiai*) *Herodotus.* With an English translation by A. D. Godley. Cambridge, Mass.-London 1920 (The Loeb Classical Library).
- Heracl.Lemb.*Heraclidis Lembi, Excerpta Politiarum, Greek, Roman and Byzantine Monograph V.* With an edition and English translation by M. R. Dilts, Durham 1971.
- Hippokr. *Aer.* (=Hippokrates, *Peri Aeron*) *Airs, Waters, Places I-IV.* With an English translation by W. H. Jones. London, New York 1923 (The Loeb Classical Library).
- Ksen. *Anab.* (=Ksenophon, *Anabasis*) *Anabasis I-VII.* With an English translation by C. L. Brownson. Cambridge, Mass-London 1968 (The Loeb Classical Library)
- Luc.*Nav.* (=Lucianus, *Navigium*) *The Works of Lucian of Samosata I-IV.* With an English translation by H.W. Fowler-F G. Fowler, Oxford: The Clarendon Press, 1905.

- Mela (=Pomponius Mela, *De Chorographia*) *Pomponius Mela's Description of the World*. With an English translation by F. E. Romer. Ann Arbor 1998.
- Paus. (=Pausanias, *Periegesis tes Hellados*) *Pausanian Description of Greece I-V*. With an English translation by W. H. Jones. London; New York 1918-1935 (The Loeb Classical Library).
- Plat.*Phaid.* (=Platon, *Phaidon*) *Phaedo*. With an English translation by J. H. Vince. Cambridge, Mass.-London 1966 (The Loeb Classical Library).
- Plin.*nat.* (=G. Plinus Secundus “Yaşlı”, *Naturalis Historia*) *Pliny Natural History I-X*. With an English translation by H. R. Rackham-W. H. S. Jones-D. E. Eichholz. Cambridge, Mass.-London 1938-1971 (The Loeb Classical Library).
- SEG XLIV (= Supplementum Epigraphicum Graecum) Supplementum Epigraphicum Graecum (1994). With an edition by H. W. Pleket - R. S. Stroud- J. H. M. Strubbe, Leiden-Boston: Brill, 1997.
- SEG L “Phasis. Dedication of a silver phiale to Apollo Hegemon, ca. 420-400 B.C.”, *Supplementum Epigraphicum Graecum (50-1383)*. With an edition by A. Chaniotis-R. S. Stroud- J. H. M. Strubbe, Boston: Brill, 2014
- Skyl. (= Skylaks, Periplous-Scylacis) “*Pseudo-Skylaks: Periplous*”, Çev. ve Yor.: M. Arslan, Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi 1, 2012, 239-257.
- Strab. (=Strabon, *Geographika*) *The Geography of Strabo I-VIII*. With an English translation by H. L. Jones. London, New York 1917-1932 (The Loeb Classical Library).
- Steph. Byz. *Ethnika* (=Stephanos Byzantios, *Ethnika*) *Stephani Byzantii, Ethnikon*. With an edition by A. Westermann. Lipsae 1839.

Val. Flac.*Argon.* (=C. Valerius Flaccus, *Argonauticon*) *Argonautica*. With an English translation by W. J. H. Mozley. Cambridge, Mass-London 1939 (The Loeb Classical Library).

Verg. *Geor.* (= Vergilius, *Georgica*) *Virgil, Georgics*. With an English translation by T. C. Williams. Boston. Houghton Mifflin Co., 1910.

Zos.*Hist.Nov.* (=Zosimos, *Historia Nova*) Zosime, *Histoire nouvelle*. With an edition by F. Paschoud. Paris 1971-1989. Zosimus, *The Decline of Rome*. With an English translation by J. J. Buchanan and H. T. Davis. Texas 1967.

Modern Literatür

Asheri, D. (1998), "The Achaeans and the Heniochi. Reflections on the Origins and History of a Greek Rhetorical Topos", içinde: G. R. Tsetsckhladze (ed.), *The Greek Colonisation of the Black Sea Area: A Historical Interpretation of Archaeology*, Stuttgart, 265-286.

Apakidze, J. (2005), "Towards the study of Late Bronze and Early Iron Age settlements and settlement systems of the colchian Culture in Western Georgia", *Archaologische Mitteilungen aus Iran and Turan* 37, 175-187.

Bacon, J.R. (1925), *The Voyage of Argonauts*, London: Menthuen.

Beall, E.F. (1991), "Hesiod's Prometheus and Development in Myth", *Journal of History of Ideas* 52.3, 355-371.

Braund, D. (1994), *Georgia in Antiquity: A History of Colchis and Transcaucasian Iberia 550 BC-AD 562*, Oxford: Clarendon Press.

Demir, M. (2009), "Antik Dönemde Bir Doğu Karadeniz Kavmi: Khalybler", içinde: H. Çal ve diğerleri (ed.), *Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu 09-11 Ekim 2008*, Ankara, 67-85.

Dougherty, C. (2006), *Prometheus*, Taylor and Francis.

Grammenos, D. V.-Petropoulos, E.K. (ed.) (2001), *Ancient Greek Colonies in the Black Sea II*, Oxford.

Hansen, M. H.-Nielsen, T.H. (ed.) (2004), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford.

Kacharava, D. (1995), "Greek Imports of Archaic and Classical Times in Colchis", *Archäologische Anzeiger* 1, 63-73.

- Koroğlu, K. (2001), “Urartu Krallığı’nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası”, *Belleten* 64.241, 717-741.
- Kushnareva, K.Kh. (1997), *The Southern Caucasus in Prehistory: Stages of Cultural and Socioeconomic Development from the Eighth to the Second Millennium B.C.*, Tercüme: H. N. Michael, Philadelphia: University Museum, University of Pennsylvania.
- Lordkipanizde, O. (2000), *Phasis: River and City in Colchis*, Steiner.
- Regan, A. R. (2009), *The Geography of Kingship in Apollonius of Rhodes* (Doktora Tezi), University of Michigan.
- Rothery, G. C. (1910), *The Amazons in Antiquity and Modern Times*, Francis Griffiths.
- Shortland, A.J.-Schroeder, H. (2009), “Analysis of first millennium BC glass vessels and beads from the Pichvnari necropolis, Georgia”, *Archaeometry* 51.6, 947-965.
- Suny, R. G. (1994), *The Making of the Georgian Nation*, 2 nd ed., Indiana University Press.
- Treister, M. Yu. (1996), *The Role of Metals in Ancient Greek History*, Leiden: Brill.
- Tsetskhladze, G. R. (1994), “Colchians, Greeks and Achaemenids in the 7 th-5 th Centuries BC: a Critical Look”, *Klio* 76, 78-95.
- Tsetskhladze, G. R. (1998), “Greek Colonisation of the Black Sea Area: Stages, Models and Native Population”, içinde: G. R. Tsetskhladze (ed.), *The Greek Colonisation of the Black Sea Area: A Historical Interpretation of Archaeology*, Stuttgart, 9-68.
- Tsetskhladze, G. R. (1999), *Pichvnari and Its Environs*, Presses Universitaires Franc-Comtoises.
- Tsetskhladze, G. R. (2007), “Pots and Pandemonium: The Earliest East Greek Pottery from North Pontic Native Settlements”, *Pontica* 40, , 37-70.